

The role of linguistic vocabulary in creating a linguistic worldview

Shakhlo SADIKOVA¹

Uzbekistan State World Languages University

ARTICLE INFO

Article history:

Received December 2024

Received in revised form

10 January 2025

Accepted 25 January 2025

Available online

25 February 2025

Keywords:

linguistic worldview,
language,
lexical composition,
semantics,
culture,
perception of the world.

ABSTRACT

The article examines the role of the lexical composition of a language in shaping the linguistic worldview. Lexical richness plays a crucial role in expressing human thinking and perception of the world. Through vocabulary, cultural and national characteristics are reflected. The article explores the semantic, functional, and meaningful aspects of linguistic units.

2181-3701/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol3-iss2/S-pp215-222>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Оламнинг лисоний манзарасини яратишда тил луғат таркибининг ўрни

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

лисоний манзара,
тил,
луғат таркиби,
семантика,
маданият,
дунёқараш.

Мақолада оламнинг лисоний манзарасини шакллантиришда тилнинг лексик таркибининг ўрни таҳлил қилинади. Луғавий бойлик инсон тафаккури ва дунёқарашини ифодалашда муҳим роль ўйнайди. Шу боис, луғат таркиби орқали маданий ва миллий хусусиятлар акс эттирилади. Мақолада тил бирликларининг маънавий, семантик ва функционал жиҳатлари тадқиқ этилади.

¹ Uzbekistan State World Languages University

Роль словарного состава языка в создании языковой картины мира

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

языковая картина мира,
язык,
лексический состав,
семантика,
культура,
мировоззрение.

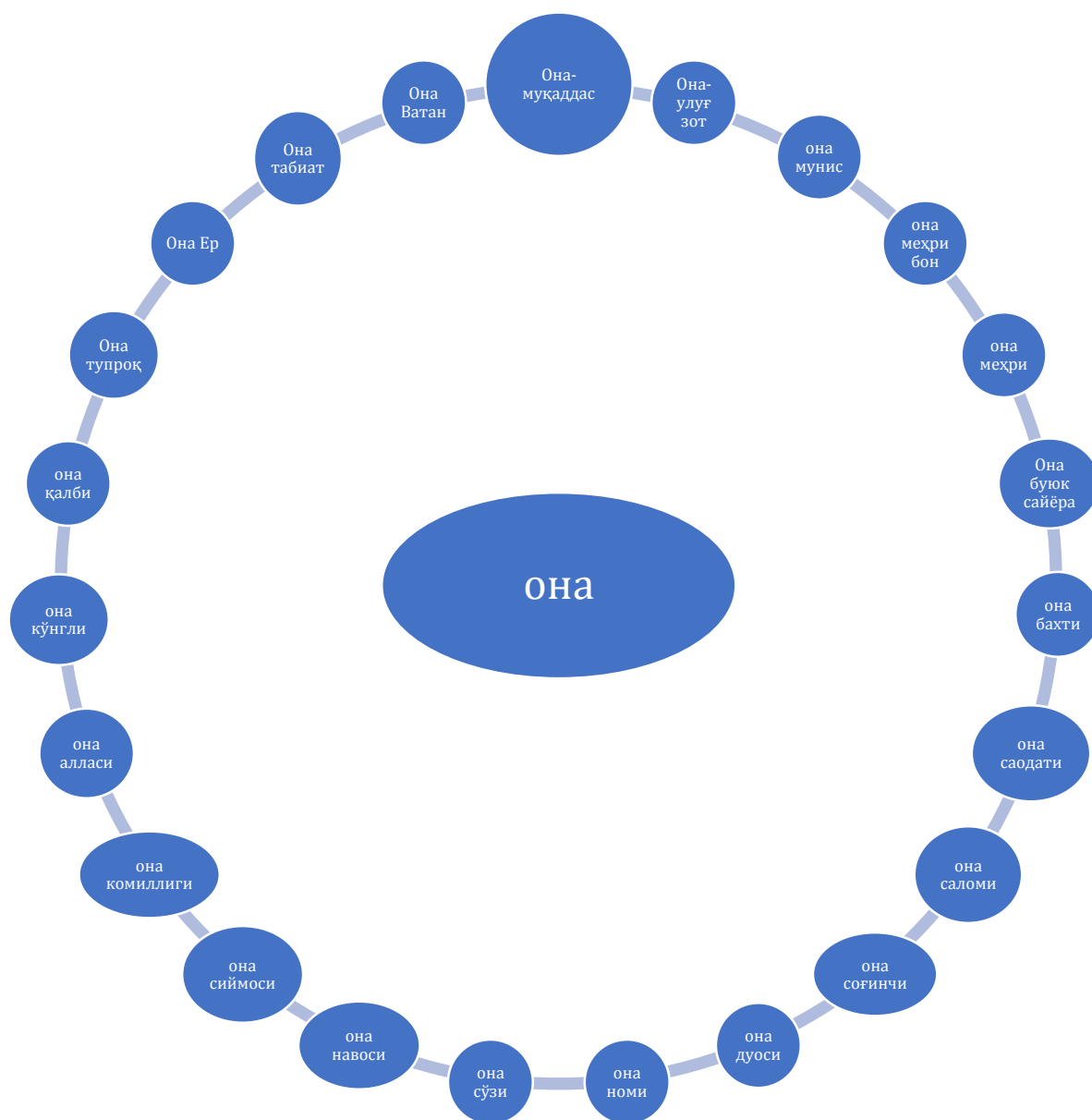
В статье рассматривается роль лексического состава языка в формировании языковой картины мира. Лексическое богатство играет важную роль в выражении человеческого мышления и мировоззрения. Именно через словарный состав отражаются культурные и национальные особенности. В статье исследуются смысловые, семантические и функциональные аспекты языковых единиц.

Сўнгги бир асрдан ортиқ вақт мобайнида психология ва психолингвистикада ассоциатив тажрибалар ўтказиб келиниши натижасида улар замонавий тил фойдаланувчиси учун когнитив структура (тузилма)нинг тегишли таркибий қисмларини аниқлашда самарали восита эканлиги олимлар томонидан исботланган. Бу каби экспериментал ёндашув орқали топилган натижалар ҳозирги даврда фойдаланилаётган тилни акс эттирувчи, сўзнинг семантик таркибидаги ҳамда қўлланишдаги ўзгаришларни тасвирлашда орқада қолмайдиган луғатларни тузиш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Дунё лингвистик тасвирини тавсифлашда психолингвистик нуқтаи назардан ёндашар эканмиз, оммавий ассоциатив эксперимент асосида инглиз, рус ҳамда ўзбек тилларида сўзлашувчилар дунёқарашининг лингвистик модели сифатида қиёсий ассоциатив луғат тузиш тамойиллари хусусида сўз юритиш лозим. Луғатнинг тузилишини намойиш қилиш учун қуйида турли тушунчаларни ҳамда ўзбек, инглиз ва рус тилларида сўзлашувчиларнинг лингвистик онгида уларнинг қай тарзда намоён бўлишини таҳлил қилиш аҳамиятли. Биз ҳозирги сиёсий ва иқтисодий муҳитни ҳисобга олган ҳолда тил фойдаланувчилари учун мос бўлган ушбу семантик таркибий қисмларни акс эттирадиган луғатларни тузиш йўллариини тақлиф қиламиз.

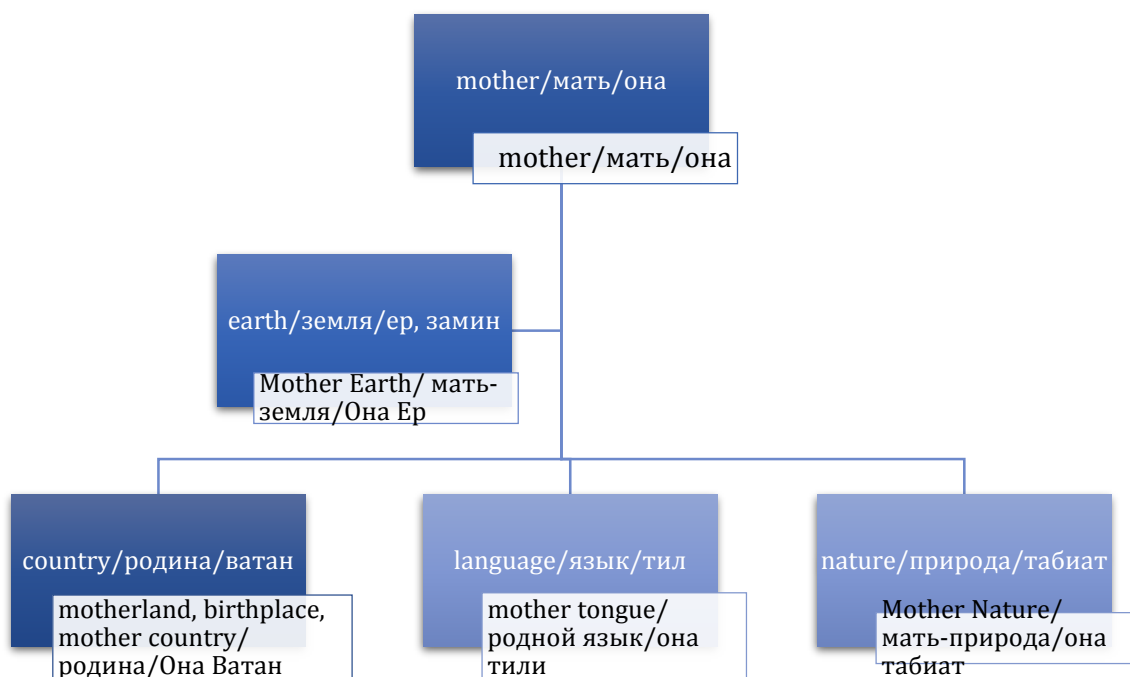
Луғатшунос олдида турган энг мураккаб вазифалардан бири охирги йигирма йил ичидаги ёинки ундан кўпроқ йил олдин фойдаланилган тилни акс эттириш ўрнига, ҳозирги даврда истеъмолда бўлган фаол тилдан фойдаланишга мос луғат яратишдир. Бунга эришиш усулларида бири она тилида сўзлашувчиларнинг лингвистик онгига сингиб кетган сўзнинг тегишли семантик таркибий қисмларини ўрганиш асосида луғатлар тузишдир. Луғатларни тайёрлаш учун асос сифатида ассоциатив таҳлилга таяниш жуда самарали саналади, сабаби, бундай тадқиқот экспериментлари сўзнинг семантик таркибидаги, қўлланиши ва ушбу сўзнинг энг содда ассоциацияларидаги унчалик катта бўлмаган ўзгаришларни ҳам акс эттира олиши мумкин.

Шу ўринда, ассоциатив типдаги луғатлар, уларнинг яратилиш мақсадлари ва аҳолининг қайси қатламига хизмат қилиши хусусида қисқача сўз юритамиз.

Ассоциатив луғатлар бу янги типдаги луғатлар бўлиб, бунда сўзлар ўзаро бир майдонда ассоциатив ҳолатда боғланишда бўлади. Қуйида эса “она”семантикаси микромайдонида 50 дан ортиқ лексик бириликлар ҳосил бўлганини кўриб чиқамиз. (3.1-расмга қаранг).

Эътиборли жиҳати шундаки, ушбу “она” мазмунли сўз бирикмаларининг эквиваленти бошқа тилларда айнан мавжуд эмас. Жумладан, Merriam-Webster (1828) тезаурус луғатида *mother* сўзининг 53 та синоними келтирилган бўлиб, улар орасида ўзбек тилидаги “она” билан боғлиқ тушунчаларнинг муқобиллари ҳам учрайди. Рус тилида она сўзининг ассоциацияси ҳақида ҳам айти шу фикрга келишимиз мумкин (3.2-расмга қаранг).

Ассоциатив луғатлар маълум бир тилдаги ассоциатив муносабатли лексик бирликлар, уларнинг инсон хотирасида шаклланган уялари, ассоциатив бирликларнинг лексик-семантик, лингвокультурологик, социолингвистик, гендерологик, прагматингвистик хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи луғат тури ҳисобланади. Бундай луғатда жавоб реакцияларида тил эгаларининг ташқи олам ҳақидаги тасаввурлари, билими, дунёқараши, руҳияти, воқеликка бўлган муносабати, ҳаётий тажрибалари, ўй-хаёллари, ташвиш-муаммолари ҳам намоён бўлади. Луғатлардан тилшуносларгина эмас, балки кенг оммада муайян билимларни бойитишда ҳам фойдаланилади.

“Ассоциатив грамматика” асосчиси Ю.Н.Караулов уларни шартли равишда қуйидаги қисмларга ажратган: а) тил эгалари хотирасига олам манзараси тасвирини келтирувчи тилдан ташқи ёки экстралингвистик билимлар; б) ассоциатив-вербал тармоқда лисоний онгнинг намоён бўлиши; в) тилнинг грамматик қурилиши ва луғат таркиби.

Олимнинг фикрича, биринчи типдаги билимлар экстралингвистик маълумот ташийдиган, ассоциатив сўз, сўз бирикмалари, гаплар, йирик жумлаларда тил эгалари ўз ҳаёти давомида доимий муносабатда бўлувчи, уларни ўраб турган воқеликдаги предмет ва ҳодисаларни номловчи ва уларни тавсифловчи экстралингвистик маълумотлар намоён бўлади. Улар орасида сиёсий, ижтимоий ҳаёт, санъат, мода ва рус ҳаётининг мамлакатшунослик хусусиятлари, миллий характер белгилари, халқ ва дунё тарихи билан боғлиқ доимий феноменлар мавжуд.

Ю.Н.Караулов иккинчи турдаги билимларни мулоқот билими деб номлайди. Унинг фикрича, бундай билимлар тил эгаларининг лисоний онгини акс эттиришга хизмат қилади, негаки бундай билимлар тил, миллий маданият бўйича мулоҳаза юритиш элементларини қамраб олади, жавоб реакциялари орқали рус воқелигидаги ҳодисалар, типик вазиятлар, тушунчаларга баҳо берилади. Ниҳоят,

ассоциатив-вербал тармоқнинг учинчи – энг кенг билимлар қисми (в) кўпчилик тил эгалари учун онгсиз, ўйланмаган ҳолатдаги билимлар бўлиб, улар тил қурилиши, унинг барча сатҳлари – фонетикаси, морфологияси, синтаксиси, кенг маънодаги грамматикаси, тобелилик тизими, турли услубларга эга лексикасига оид билимлардир.

Юқоридаги фикрлардан англашиладики, ассоциатив-вербал тармоқда нафақат тилшуносликка оид билимлар, балки инсон, жамият ҳаёти билан боғлиқ билимлар ҳам жамланади.

Ассоциатив луғатлар мақсади, структураси, моҳиятан кенг қамровли эканлиги, унда нафақат лингвистик маълумотлар, юқорида айтиб ўтилганидек, турли соҳаларга оид билимлар жамланиши, тажриба материалларига таяниши кабиларга кўра бошқа турдаги лингвистик луғатлардан кескин фарқ қилади. Бу фарқ, асосан, қуйидагиларда кузатилади:

1. Ассоциатив луғатлар функцияларга кўра бошқа турдаги лингвистик луғатлардан фарқланади. Бу типдаги луғатлар муайян тилнинг луғат таркибини текшириш, тил эгаларининг лексик бирликлари захираси, ташқи олам ҳақидаги тасаввурлари, хотиралари ва билимининг тилда акс этиши масаласини ўрганиш, тилни меъёрлаштириш каби мақсадларни кўзда тутди. Луғатларнинг бу тури тил эгаларининг ижтимоий-тарихий хотираси ичига киришга имкон бериши билан аҳамиятлидир.

2. Ассоциатив луғатлар ўқувчида маълум бир даврдаги муайян тилдаги қўлланилган сўзлар ҳақида яхлит тасаввур уйғотишга хизмат қилади. Бу турдаги луғатлар тилни тасвирловчи шунчаки “иллюстратив материал” бўлмай, тилнинг инсон, жамият, руҳият, маданият, илм-фан ва техника ўртасидаги муносабат ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қилувчи, тил эгаларининг ташқи олам ҳақидаги билими, психологик тасаввури, воқеликка муносабатини намоиш этувчи лингвистик манба саналади.

3. Ассоциатив луғатлар, аввало, тил эгалари лисоний тафаккурида бир-бири билан ассоциатив боғланган, гап қурилиши учун тайёр материал вазифасини ўтовчи бирликлар базасидир. Шу билан бирга, бундай луғатлар орқали ассоциатив бирликларнинг лексик-семантик, грамматик, услубий, деривацион, прагматик, миллий-маданий, гендер хусусиятлари, қўлланиш частотаси ҳақида ҳам маълумот олиш мумкин бўлади. Ассоциатив луғатлар бошқа лингвистик луғатлардан халқлар маданиятининг ўзига хос қирраларини акс этириши билан фарқланади.

4. Ассоциатив луғатларда инсон хотирасида бир-бирини ёдга туширувчи бирликлар майдони берилади. Бу майдон таркибидан тил эгалари томонидан ҳосил қилинган турли даражадаги ассоциатив бирликлар (бу вазифани асосий ҳолларда синонимлар, антонимлар, уядош сўзлар, паремиялар бажаради) ўрин эгаллайди. Ю.Н. Караулов таъкидлаганидек, “ассоциатив луғат тилни биз учун бирмунча ўзгача шаклда – роман ёки газета мақоласидаги каби тўлиқ матн кўринишида эмас, грамматика ёки изоҳли луғатлардаги каби системали тафсилот ҳолида ҳам эмас, балки ёйиқ жумлалар, гап тузиш учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилувчи ўзаро жуфт ҳолда боғланган сўзлар ёки сўзлар гуруҳи кўринишида намоиш этади”.

5. Ассоциатив луғатлар учун, аввало, тилнинг лексик бирликлари луғат материали вазифасини ўтайди. Бироқ ассоциатив луғатларни нафақат лексик бирликлар, балки тилнинг бошқа бирликлари бўйича ҳам яратиш мумкин.

6. Ассоциатив луғатлар структураси жиҳатидан бошқа турдаги лингвистик луғатлардан тубдан фарқ қилади. Ассоциатив луғатларда луғат тузувчи томонидан лексик бирликларнинг луғавий маъноси, морфем таркиби, грамматик шакли ёки имлоси ҳақидаги маълумотлар берилмайди. Луғатда бошқа турдаги луғатларда кузатилгани каби библиографик маълумотлар, шартли қисқартмалар, ҳаволалар акс этмайди. Ассоциатив луғатларда ассоциатив майдон бирликлари – стимул сўз ва жавоб реакциялари (ассоциатлар) қатъий алфавит тартибида қайд этилади. Улар луғатда қуйидаги тартибда жойлаштирилади: аввал стимул сўз ёзилади, унинг қаршисига жавоб реакциялари қўлланиш частотасининг камайиб бориши тартибида қайд этилади. Жавоб реакцияларининг қўлланиш частотаси қавс ичида қуйидаги статистик маълумотларда келтирилади: 1) жавоб реакцияларининг умумий миқдори; 2) турли жавоб реакциялари миқдори; 3) яқка жавоб реакциялари миқдори; 4) жавоб ёзилмаган ҳолатлар миқдори. Стимул сўзнинг синонимик, антонимик қаторлари, уядошлари ажратиб кўрсатилиши мумкин. Ассоциатив луғатларнинг сўз боши қисмида мазкур луғатнинг тузилиши, унда амалга оширилган вазифалар, ўтказилган ассоциатив тажриба тури, тажриба учун танланган синалувчилар ҳақидаги умумий маълумотлар қайд этилади.

7. Ассоциатив луғатлар психолингвистикада кенг тарқалган эркин ассоциатив тажриба методи асосида яратилади. Бу эса ушбу характердаги луғатларнинг ўзига хос жиҳатидир, оммавий тарзда ўтказилувчи тажриба материаллари асосида яратилишидир.

8. Ассоциатив луғатлар анъанавий тарзда икки хил тартибда тузилади. Биринчи турдаги ассоциатив луғатларда стимул сўз ва у орқали ҳосил бўлган ассоциатив бирликлар майдони қайд этилади. Бундай луғатларнинг иккинчи турида эса ассоциатив бирликлар орқали тикланган стимул сўзлар акс этади. Ассоциатив луғатларнинг иккинчи тури лексик бирликлар ўртасидаги семантик муносабатни аниқлашга ёрдам беради.

9. Ассоциатив луғатларнинг нафақат полиграфик маҳсулот шаклида, электрон лингвистик маълумотлар базаси шаклида ҳам берилиши муҳим жиҳат ҳисобланади. Ассоциатив луғатлар қамраб олинган тил материаллари асосида бир тилли ёки кўп тилли луғатлар шаклида яратилади.

10. Ассоциатив луғатлар ўқув луғатлари ҳисобланади. Унинг материаллари ассоциатив грамматика учун таҳлилий манба вазифасини ўтайди.

Шу нуқтаи назардан ассоциатив тажриба сўзнинг маъноси жамоа ва индивид онгида қай тарзда намоён бўлишини очиб беришда самарали восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу тилга сингиб кетган когнитив таркибий қисмларни очиш ва хилма-хил оғзаки тасвирлаш усулларида завқланиш усулидир. Ушбу тажрибалар анъанавий луғатларни тузишда жуда фойдали эканлигини таъкидлаш ўринлидир, чунки улар сўзларнинг жамоа онгида мавжуд, аммо ҳали сўзнинг таркибий қисми сифатида киритилмаган маъносини очиб бериши мумкин. Баъзи таниқли рус психолингвистлари (А.А.Залевская (2011; 2014), В.А.Пишчалникова (2002) ва бошқалар) анъанавий сўз маъноси фреймидан ташқарида жойлашган когнитив компонентларни белгилаш мақсадида сўз маъносига когнитив структура

сифатида қарашади. Ассоциатив луғатларда ассоциатив экспериментлар натижаларини тез-тез учрайдиганлардан тортиб то ноёб кўринишларгача ўзгарувчи субектларнинг вакили гуруҳи томонидан реакциялар ассортиментини акс эттирувчи ёзувлар билан тизимлаштириш одатий ҳолдир.

Замонавий лексикографияда қуйидаги ассоциатив боғланиш турларини ажратиш мумкин.

Маъно яқинлиги, яъни синонимликка кўра ассоциация ўзаро боғлиқ тушунчалар баъзи умумий хусусиятларга эга эканлигига асосланади. Бу ўхшаш стимул сўзлар синонимик реакцион сўзларни келтириб чиқарувчи шартли алоқа натижасидир (масалан, синонимлардан бирини актуаллаштириш орқали синонимик қаторларни хотирада акс эттириш, юзага келтириш: **unhappiness / несчастье / бахтсизлик, sorrow / грусть / қайғу, grief / горе / қайғу, sadness / печаль / хафзагарчилик**).

Ўхшаш ассоциациялар билан бир қаторда таққослаш ассоциациялари ҳам мавжуд бўлиб, улар қарама-қарши хусусиятлар феноменининг намоён бўлиши орқали изоҳланади. Таққослаш ассоциацияларининг физиологик табиати стимул сўз айтилганда содир бўлувчи неврал жараёнларнинг ўзаро индукцияси ҳисобланади. Натижада, кейинчалик қарама-қарши стимуллардан бири шу заҳоти бошқа зид маъноли стимулни келтириб чиқариши мумкин (масалан, антонимлар феномени: **grief / горе / қайғу; joy / радость / хурсандчилик, шодлик; happiness / счастье / бахт; unhappiness / несчастье / бахтсизлик**).

Қарама-қаршилик бўйича ассоциация воқеалар вақт ёхуд маконда бир-бирига яқин жойлашганда юзага келади. Ҳозирги даврда, юқорида қайд этилган ассоциациянинг уч тури содда ёки механик ассоциацияларга мисол бўлади. Бундан ташқари, тушунчалар ўртасидаги ўзаро умумий ҳамда сабаб-оқибат муносабатларини акс эттирувчи нисбатан мураккаб семантик ассоциациялар ҳам фарқланади (**масалан, a flower/ цветок/ гул – a rose/ роза/ амулгул; a disease/ болезнь/ касаллик – death/ смерть/ ўлим**).

Лексикографиянинг олдига мураккаб тушунча (демократия, глобаллашув, империя ва бошқалар каби) учун ассоциатив луғатни тузиш вазифаси қўйилганда, у тарихий ва ҳозирги геосиёсий контекстни кўриб чиқиши лозим. Шу билан у талқин қилинадиган семантик таркибий қисмларни аниқлаш ва уларга устунлик бериш орқали амалга оширилади. Бу эса тушунчанинг ҳозирги она тилида сўзлашувчиларнинг лингвистик онгидаги маъносини акс эттира олмаслигига олиб келади.

Таъкидлаш жоизки, луғат ёзувларини тузиш учун тадқиқотчи ушбу сўз билан оғзаки равишда берилган реакциянинг семантик таркибий қисмларини кўриб чиқиши керак. Бундай ёндашув ҳар қандай мураккаб тушунчанинг таърифи ва талқини мезонларига мос келиши ва ҳозирги тилдан фойдаланишни акс эттириши аниқ.

Кўриниб турибдики, қиёсий ўрганилаётган концептимизмнинг ҳар учала тилда ўзаро умумий ва ўхшаш маънолари мавжуд, шунга қарамай, инглиз лексикологияси сўзнинг кўп маънолилиги нуқтаи назаридан устунлик қилмоқда.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилганлардан шуни хулоса қилиш мумкинки, ўзбек, инглиз ва рус тилларида семантик майдондаги сўз маънолари сўзлашувчиларнинг

замонавий она тилларидаги лингвистик онгига сингиб кетган сўзлар орқали очиб берилади. Бундан ташқари, ассоциатив эксперимент семантик майдонни ҳосил қилувчи сўз бирикмаларнинг таркибий қисмлари ўша тил маданиятига қараб белгиланади ва бу ҳолат тилларда фарқига эга эканлигини кўрсатди. Ушбу топилмалар лексикографлар учун ўта фойдали манба ҳисобланади, чунки улар ҳозирги сиёсий ва иқтисодий шароитда тил фойдаланувчилари учун аҳамиятли бўлган семантик ва ассоциатив компонентларни акс эттирувчи ассоциатив тезауруслар тузиш устида амалий ишлар олиб боришмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Собиров А.Ш. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Филол. фан. д-ри. ... дисс. –Тошкент, 2005. – 255 б.
2. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. –М.: “Наука”, 1971. – 190 с
3. Таржумон – XIVаср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А.Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980. – 170 б.
4. Фирдавсий, АбулқосимШоҳнома: дoston. Абулқосим Фирдавсий/ Миртемир таҳрири остида. Таржимонлар: Шоислом Шомуҳамедов, Назармат, Ҳамид Ғулом, Жуманиёз Жабборов, Маҳкам Маҳмуд. – Тошкент: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти, 2018. – 704 б.
5. Хаяутин А.Д. Принципы лексикографического подхода к описанию языка и типология словарей / А.Д. Хаяутин. – М.: Наука, 1992. – 16 с.
6. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. – <http://feb.ru/feb/izvest/1940/03/403-089htm>
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон нашриёти”. –Тошкент, 2020. 5-т. –500 б.